

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: محقق II

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

مہارت: (Proficiency) کسے وی امردی انجام دہی واسطے اوہدے اصول تے قاعدیاں توں اڈلائے عمل نال واقفیت ضروری اے۔ ایہہ گل یقیناً

شک شبہ توں بالاتر اے کہ مشق مہارت وچ اضافے دا باعث بندی اے تے مہارت اموردی انجام دہی وچ آسانی پیدا کردی اے۔ ایسے طرحاں اک چنگے کھوجکار دی ایہہ خوبی اے کہ جیہڑے کماں توں اوہدا کدے واسطے نہ پیا ہوئے اوہ اوہناں وچ دوجیاں دی مدد تے معاونت نال مہارت حاصل کرن دی کوشش کردایاں فیر اپنی مہارت نوں اپنی و لگن وچ لیا نندا اے تاکہ کھوج بہتی توں بہتی معیاری معتبر تے شک و شبہ توں بالاتر انداز وچ انجام پاسکے نال ای اوہدے لئی بہترین پر مختصر تے کم خرچ لائے عمل نوں اپنایا جائے۔

شراکتِ عمل: (Partnership) اک کھوجکار نوں شراکتِ عمل دا عادی ہونا چاہیدا اے۔ کیوں جے اجتماعی کم وچ اک کھوجکار دے نال ڈھیر

سارے ادارے جڑے ہوندے نیں۔ سینئر تے جو نیئر زمدگار ہوسکدے نیں۔ بہت سارے دوسرے لوکاں نوں شریک کیتا جاسکدا اے۔ پرائس شراکتِ عمل وچ کسے دوسرے دے کم نوں اپنے متھے نہیں مڑھ لینا چاہیدا۔ کیوں جے بغیر مدد دے کھوج دا تحقیقی عمل مکمل نہیں ہوسکدا۔

محنت دامادہ: (Hardworking) کھوجکار دے اندر محنت دامادہ گٹ گٹ کے بھریا ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ کھوج نال سچی لگن تے محبت پاروں

ای میسر آسکدا اے۔ بعض اوقات ایس محنت تے لگن دی وجہ نال اوہ موسم دی شدت، بھک تے مادی لوڑاں تھوڑاں نوں وی فراموش کردیندا اے۔ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان اپنے وچاراں دا اظہار کجھ اجیہے ڈھنگ نال کردے نیں:

”تحقیق کو بطور ایک طرز زندگی اپنانا ہی اولین بنیادی اور لازمی شرط ہے اور اس راستے کا پہلا قدم ہے ایک سچی لگن ہونانی

الحقیقت ہر صبر آزما کام کے لیے ضروری ہے۔“

محنت تے لگن محقق دا خاصہ ہونا چاہیدا اے۔ ایہدے لئی کھوجکارنوں ودھیریاں قربانیاں دینیاں پندیاں نیں۔ تاں ای بہترین نتیجے حاصل ہو سکدے نیں۔ سلطان محمود لکھدے نیں:

”محقق اس وقت تحقیق کے میدان میں کامیاب ہوگا جب وہ۔۔۔ پوری لگن اور تندہی سے اپنے کام میں مجبور کر دینا کا چین اور رات کا سکون کام پر قربان کر کے اور شب و روز کی محنت کے بعد ہی ایک محقق تحقیقی سرمایہ فراہم کرنے کے لائق ہو سکتا ہے۔“

عالم، کھوجکار، مفکر، مزدوریاں محنت کش کدی وی محنت توں بناء اپنی منزل نہیں پاسکدے۔ مقصد حاصل کرن لئی دن رات دی قید توں باہر ہو کے کم کرنا پندیا اے۔

اُچے اخلاقی معیار دا مالک: (Have Strong Moral Values) کھوجکارنوں اچے اخلاقی معیار دا مالک ہونا چاہیدا اے کیوں جے معاشرے وچ کھوج دی خاطر کردار وچ اخلاقیات ولوں مضبوطی ہونی لازم اے۔ کھوج دے نتیجے انج مرتبہ کیتے جاوے کہ کھوج کسے دی دل آزاری دا باعث نہ بنے۔ الجھاؤ تے تعصب موجود نہ ہوئے بلکہ شفیق تے دوستانہ رویہ موجود ہوئے۔ کھوجکارنوں معاشرتی اخلاقی سماجی مضامین لکھن دا وی سچ ہونا چاہیدا اے۔ مزاج وچ بے صبری تے کاہل دی گھاٹ: (The mood is a muddle and a slopge) اک کھوجکار دے مزاج وچ بے صبری تے

کاہل دی گھاٹ ہونی چاہیدی اے۔ اوہدے اندر خاموشی تے دیدہ ریزی نال کم کرن دا خاصہ موجود ہوئے۔ ممکن اے کہ شدید محنت توں بعد وی کھوج دے اوہ نتیجے حاصل نہ ہون جیہڑے اوہ حاصل کرنا چاہندا اے۔ معلومات دے حصول لئی بڑے صبر آزا مرحلیاں وچوں لنگھنا پیندا اے۔ ودھیر واری حوصلہ شکن حالات دا سامنا کرنا پیندا اے صبر تے خاموشی دا مادہ کھوجکار وچ وسیع تے ڈونگھے غور و فکر دی راہ ہموار کردا اے۔ ڈاکٹر محمد ہارون وقار دی رائے موجب:

”ایک محقق کے اندر تحقیقی دشواریوں سے گزرنے کے لیے عمر نوح اور صبر ایوب ہونا چاہیے۔“

کھوجکار دے صبر دا امتحان اوس ویلے ہوندا اے جدوں کئی سال کم کرن توں بعد وی اوہ نتیجہ نہیں نکلا جہدی توقع کیتی جا رہی ہوندی اے۔ خالد رشید دے بقول:

”صبر و تحمل وسیع مطالعے اور گہرے غور و فکر کے لئے راہیں ہموار کرتا ہے اس لیے اسے کسی بھی محقق کا بہترین وصف قرار دیا جا سکتا ہے۔“

ممکن اے کہ شدید محنت توں بعد کھوج دے اوہ نتیجے حاصل نہ ہون جیہڑے اوہ حاصل کرنا چاہندا اے پر اوس نوں صبر نال کم لین دی عادت ہونی چاہیدی اے۔ عبدالرزاق قریشی موجب:

”حقیقت یہ ہے کہ تحقیق میں صبر آزمائش کی ضرورت ہے۔“

کھوجکار نوں بعض اوقات لا بے بریرین دے سخت رویے، یا کسے شخصیت دے سخت رویے، کسے شخصیت دے رشتہ دار یا دوست احباب دے حوصلہ شکن

رویاں داسا منا کرنا پیندا اے۔ کھوج کارنوں ایہناں سب موقعیاں تے وی صبر تے برداشت نال کم لینا چاہیدا اے۔ ڈاکٹر محمد ہارون وقار دے خیال موجب:
”محقق میں عجلت اور بے صبری نہیں ہونی چاہیے وہ محنت اور مشقت کا عادی ہو، کیونکہ اسے بغیر تحقیق کے کسے بھی مرحلے میں آگے بڑھنا دشوار ہے۔“

کھوج اک مشکل امر اے بعض اوقات ایہدے لئی ڈھیر مشکلاں داسا منا کرنا پیندا اے۔ ڈاکٹر گیان چند دے مطابق:
”خاموشی سے دیدہ ریزی کرے اور ممکن ہے اتنی محنت کے بعد بھی خاطر خواہ نتیجہ نہ نکلے۔“
عبدالحمید خان عباسی آکھدے نیں:

”بعض اوقات خوب محنت کرنے کے باوجود بھی مطلوبہ ہدف پورا نہیں ہوتا اور کیا ہوا کام دوبارہ شروع کرنا پڑتا ہے اسلئے
محقق کو چاہیے کہ وہ صبر سے کام لے اور کسی بھی حال میں جلد بازی کا مظاہرہ نہ کرے۔“

ناامیدی نوں کفر تے گناہ جانیجا اندا اے۔ عام تصور ایہو ای اے کہ جے بندہ کیڑی وانگ محنت کردار ہوے تے منزل نوں پای لیندا اے ایس دے
باوجود انسان ہوون دے ناٹے کھوج کاراک واری مایوسی داشکار ضرور ہوندا اے۔ ظہیر احمد صدیقی لکھدے نیں:
”بعض اوقات ساہا سال کی تحقیق و جستجو کے بعد بھی کوئی خاص نتیجہ نہیں نکلتا یا تحقیق مکمل نہیں ہوتی اسلئے محقق میں تحمل،
برداشت اور مستقل مزاجی ہونی چاہیے۔“

اعتدال پسندی: (Moderate) کھوجکارنوں اعتدال پسند ہونا چاہیدا اے۔ کیوں جے اوس دی مبالغہ پسندی کھوج لئی عذاب ثابت ہوندی اے۔

اوس دالکھت ڈھنگ غیر جذباتی تے اعتدال پسند ہونا چاہیدا اے۔ عبدالمحمید خان عباسی آکھدے نیں:

”محقق کو توازن اور اعتدال کی صفت سے مزین ہونا چاہیے یہ نہ ہو کہ جسے وہ پسند کرے اسے آسمان پر چڑھاوے اور جسے ناپسند کرے اسے بالکل کمزور قرار دے دے۔“

انتہا پسندی ہمیش توں انسان نوں نقصان اپڑاندی رہی اے۔ کیوں جے انگریزی محاورہ اے Excess of every thing is bad ایس لئی

کھوجکارنوں ہمیش وچلا رستہ پنا ای بہتر اے۔ ڈاکٹر گیان چند آکھدے نیں:

”اگر اسے مبالغہ پسند ہو تو یہ تحقیق کی راہ میں خارج ہوگا۔ بات کو بڑھا چڑھا کر کہنے کی عادت نہیں ہونی چاہیے۔ اسے

غیر جذباتی انداز میں لکھنا پڑھنا چاہیے۔“

علم تے غرور نہ کرے، منکسر المزاج ہوئے: (Avoid Proud-ness, Moderate) کھوجکارنوں اپنے علم تے غرور نہیں ہونا چاہیدا۔ ایسے

طرحاں دوسریاں دیاں دتیاں گتیاں معلومات نوں خوش دلی نال تسلیم کرے۔ کیوں جے کوئی وی شخص ایسا نہیں جیہڑا کائنات دے تمام علوم توں واقف تے

آشنا ہوئے۔ جے اوہ کسے دی غلطی پھڑلوے تے اوس نوں چاہیدا اے کہ انتہائی منکسر المزاجی نال اوس غلطی نوں واضح کرے تاکہ دوسرے دی دل آزاری

نہ ہوئے۔ ڈاکٹر گیان چند آکھدے نیں:

”کوئی بھی شخص عالم کل نہیں ہوتا اگر وہ دوسرے کی غلطی کی گرفت کرے تو احساس برتری سے سرشار ہو کر کسی کا استہزانہ کرے۔“

قوت استدلال: (Strength of Argument) کھوج دے دوران قدم قدم تے دیلاں دی لوڑ پیندی اے۔ کھوج دی بنیاد دلیل اُتے وے ایس لئی دلیل دین والے کول صلاحیت ہونی چاہیدی اے کہ اوہ مستند دلیل دے سکے۔ بہت ساریاں آراء نظریاں دے خلاف ہوندیاں نیں کھوج کار لئی لازم اے کہ مخالفوں دی رائے نوں رد کرن لئی استدلالی قوت نوں بروئے کار لیاوے۔ کیوں جے حقیقتاں، عقیدیاں دے مطابق وی ہو سکدیاں نیں تے مخالف وی۔ تصدیق لئی کئی گواہیاں ورتیاں جاسکدیاں نیں۔

مضبوط حافظہ: (Strong Memory) کسے کھوج کار دا مضبوط حافظہ کھوج دے عمل وچ ڈھیر مددگار ثابت ہوندا اے۔ مضبوط حافظہ ”حوالہ جات“ دے مستند ہون دی علامت اے۔ حوالہ دین واسطے مضبوط حافظہ ات ضروری اے کیوں جے کتاباں دے ناں اوہناں دے لکھاریاں دے ناں تے صفحہ جات یاد رہ سکے۔ ایسے طراں نتیجہ مرتب کرن وچ کوئی الجھاء پیدا نہیں ہوندا ناں ای لکھتی حافظہ وی ضروری اے۔ کسے کھوج کار دا مضبوط حافظہ کھوج دے عمل وچ ڈھیر مددگار ثابت ہوندا اے۔ مضبوط حافظہ، حوالہ جات دے مستند ہون دی علامت اے۔ پروفیسر عبدالستار آکھدے نیں:

”محقق کا ذہن کسی بھی وقت جامد وساکن نہیں رہنا چاہیے جو چیز اسکی تحقیق اور مطالعے کا موضوع ہوتی ہے اسے عمل تحقیق کے مختلف مرحلوں میں حسب ضرورت اسکے ذہن پر مرتقم ہوتے رہنا چاہیے۔ اس کے لئے تحقیقی قوت حافظہ کی ضرورت ہوتی

ہے اسکے کام کی تکمیل کے ساتھ ساتھ اسکی قوت حافظہ بھی اور مضبوط ہوتی جاتی ہے۔“

اخلاقی جرات: (Moral Ability) کھوجکار دے اندر اخلاقی جرات دا ہونا ضروری اے۔ کسے خوف دی بناء تے سچ کہن توں نہ رُکے

مثال دے طور تے بااثر شخصیت دے خوف توں اوس دیاں خامیاں دی نشان دہی نہ کرنا، عام طور تے اندیشہ، وسوسہ، خوف کھوجکار دی طبیعت دا حصہ نہیں کھوجکار نوں ایہناں اُتے قابو پانا ات ضروری سگوں لازم اے۔ ڈاکٹر گیان چند دے مطابق:

”جن افراد یا موضوعات پر لکھنے میں اس قسم کا خدشہ ہو ان پر کام نہ کرنا ہی بہتر ہے۔ عام طور سے اندیشہ، خوف و ہراس محقق

کی طبیعت کے شایان شان نہیں۔“

ایس لئی اک کھوجکار پوری اخلاقی جرات دا مظاہرہ کر دیاں ہو یاں اپنی کھوج دے کم نوں اگے ودھائے۔ تے جو کم وی کرے حکمت نال کرے۔

جدت پسند ذہنی صلاحیت دا مالک: (Innovative Mental Ability) کھوجکار نوں جدت پسند ذہنی صلاحیتاں دا مالک ہونا چاہیدا اے۔

کھوج کدی جمود دا شکار نہیں ہوندی جے کھوجکار جدت پسند نہ ہوئے گا تے اوہ عہد دے تقاضیاں دے مطابق جدت دے تقاضیاں نوں پورا نہیں کر پائے گا۔

اوس نوں منطقی طریقہ تے معروضی طریقہ دونواں دے امتزاج نال کھوج نوں جدت ول گا مزن کرنا چاہیدا اے۔

ضعیف الاعتقاد نہ ہوئے: (Not be Poor Beliver) اک کھوجکار لئی لازم اے کہ اوہ ضعیف الاعتقاد نہ ہوئے۔ اوہ دے وچ ایہہ صلاحیت

موجود ہوئے کہ اوہ اساطیر، توہمات، خرافات، مافوق الفطرت، تصورات دے گھیرے وچوں آسانی نال باہر آسکے۔ مذہب وچ ایمان بالغیب تے بیعت جائز

اے پرکھوج وچ نہیں۔ عبدالرزاق قریشی دے مطابق:

”تحقیق کیلئے کھلے دل و دماغ کی ضرورت ہے اس کا دار و مدار جستجو پسند دل اور دماغی رجحان پر ہے۔“

امام غزالی دی رائے تے سرسیدی تائیدانج وے:

”ہر ایک محقق کو تحقیق لازم ہے اور اس پر تقلید حرام ہے پھر کیوں کر تحقیق، تقلید ساتھ ہو سکتی ہے یہ تو ایسی بات ہے کہ جیسے کوئی کہے کہ تجھ کو دیکھنا واجب ہے مگر جو بتایا گیا ہے اس کے سوا مت دیکھ اور اسی کو تحقیق سمجھ اور جو چیز مشتبہ بتائی گئی ہے اسکو مشتبہ سمجھ۔“

ایس لئی اک کھوجکار نوں حق تے باطل وچ فرق کرنا آونا چاہیدا اے۔

مسلل جستجو: (Continue Struggle) اک کھوجکار وچ مسلل جستجو دامادہ ضرور موجود ہونا چاہیدا اے کیونکہ اکتاہٹ کھوج دے کم نوں پامال

تے برباد کردیندی اے بندہ نقصان اوہدوں چکدا اے جدوں اوہ ذہنی یا ارادی طور تے تھک جائے۔ پروفیسر عبدالستار دہلوی آکھدے نیں:

”محقق کے کام کی ابتداء تجسس سے ہوتی ہے پیچیدہ حالات اور انسانی زندگی میں رونما ہونے والے مسائل کے بارے

میں وہ ایک پر تجسس اشتباہ کا احساس کرتا ہے۔ اس لیے ایک ذہنی کش مکش پیدا ہوتی ہے پر حالات کے متعلق ایک متعینہ نتیجے

تک پہنچے کا زبردست احساس ہوتا ہے اور یہی چیز اس کیلئے باعث تحریک بنتی ہے۔“

شخصیت و بچ مستقل مزاجی: (Concentrate Personality) کھوج اک سنجیدہ تے صبر آزما، دقت طلب تے وقت طلب کم اے۔

کھوجکار بعض اوقات اکتاہٹ داشکار ہو جاندا اے۔ ایس اکتاہٹ توں بچن لئی محقق دا مستقل مزاج ہونا ضروری اے۔ کیوں جے کھوج دیاں اوکڑاں توں پریشان ہو کے اوہ کھوج توں تائب نہ ہو جائے سگوں جے عارضی یا وقتی طور تے تنگ وی آجائے تے کجھ مدت بعد دیر کم شروع کر دیوے۔ پروفیسر عبدالستار دہلوی دے مطابق:

”کبھی کبھی اس کے سوچنے کی رفتار سست بھی ہو سکتی ہے لیکن زیادہ تر، وقت اور سہولیات کو مد نظر رکھتے ہوئے اسکو غور و فکر میں مسلسل مصروف رہنا ہی پڑتا ہے۔“

ذہنی تے جسمانی صحت: (Healthy Body & Mind) صحت مند جسم صحت مند دماغ نوں تے صحت مند دماغ صحت مند رویاں نوں جنم

دیندا اے۔ جد کے صحت مند رویے صحت مند معاشرے دی لوڑ نیں۔ ایس لئی اک کھوجکار نوں ذہنی تے جسمانی ہر دو طرحاں دی صحت دے لحاظ نال مضبوط تے طاقتور ہونا چاہیدا اے۔

شک دی نظر: (Doubt it) اک کھوجکار دا وصف اے کہ اوہ کسے وی لکھت یا بیان نوں قبول کرن توں پہلاں اوں دا تجزیہ کرے۔ اوہ دے خلاف

جنیاں دلیلاں اکٹھیاں کر سکدا اے کر کے اوہناں راہیں اوں بیان یا دعوے نوں پرکھے۔ ہر حوالے تے عبارت نوں کھوج دا حصہ بناون توں پہلاں اوں نوں شک نال ویکھنا حوالے نوں مدلل بنا دیندا اے۔

سائنسی سوچ ورگی قطعیت: (Scientific Thinking) ادبی کھوج وچ وی سائنسی کھوجکار ورگی قطعیت تے مبنی سوچ ضرور ہونی چاہیدی

اے۔ اوہ درست نوں درست تے غلط نوں غلط ہی آکھے۔ جو کجھ جسٹراں ویکھے اوس دے جزئیات انج ای بیان کرے۔

تاریخ دا شعور: (History Awareness) کھوج کارئی تاریخ دا شعور ہونا ات ضروری اے۔ کیوں جے اوہدے راہیں اوہ ماضی نال گہری

واقفی حاصل کر سکدا اے۔ موضوع دے پس منظر نوں جان کے تکرار توں بچ سکدا اے۔ شخصیت اُتے کھوج دے سلسلے وچ شخصیت دے معاصران دی تاریخ داوی جانوں ہوئے۔

سنجیدگی: (Seriousness) سنجیدگی کسے وی کھوجکار دا بنیادی عنصر اے کیونکہ غیر سنجیدہ رویہ موضوع نوں برباد کر دیندا اے۔ عدم دلچسپی تے بے جا

لا پرواہی کھوج نوں مسخ کر دیندے نیں۔

دیگر علماں توں واقفی: (Aware of other Knowledges) کھوجکارئی لازم اے کہ اوہ اپنے مخصوص مضمون توں اڈ دیگر مضموناں داوی

جانوں ہوئے خاص کر سماجیات تے نفسیات دا علم کھوج لئی مددگار ثابت ہوندا اے۔

فکری وضاحت، دلیل دین صلاحیت تے حوصلہ: (Focus Explanation, Arguments and Beliefs) اجیہا موضوع جس وچ

کسے عقیدے، ازم یا تحریک بارے کھوج کیتی جاوے، جے کھوج کار دا جھکا ایہناں دی حمایت یاں مخالفت وچ ہووے تے اوہدے حق یاں مخالفت ہردو

صورتاں وچ کھوج کار کول غیر معتصب ہو کے فکری دلیل دین دی صلاحیت ہونی چاہی دی اے۔ اوہدے اندر ایہہ صلاحیت وی ہونی چاہیدی اے کہ بہت

سارے بے ترتیب موادوں کو ترتیب دے سکے۔ منطق تے فلسفے دے ماہر وانگوں شہادتوں نوں پرکھ کے استخراجی نتیجے کڈھ سکے۔

نامعلوم نوں بھالنے دی واشنا: (Ability to Search Unknown Evidence) اک چنگے کھوجکار دے اندر ایہہ خوبی ڈھیر ہوندی اے

کہ اوہ ہر نامعلوم شے نوں لبھن دی کوشش کردا اے کسے وی شے نوں ناقابل رسائی سمجھ کے چھڈ نہیں دیندا۔

ادبی علوم توں واقف: (Aware from Academic Sciences) ایہناں وچ عروض، تاریخ گوئی، علم بیان تے علم قافیہ آوندے

نیں۔ کسے کلام نوں مدون کرن لئی عروض نال واقفیت از حد ضروری اے۔ ایسے طرحاں تاریخ گوئی دے طریقے توں واقفی نہ ہون کر کے تاریخ دے غلط اعداد

وی نکل سکدے نیں۔ جیہڑے کھوج نوں غیر معیاری بنا دیندے نیں۔ ڈاکٹر گیان چند دے مطابق:

”ان میں عروض، تاریخ گوئی، علم بیان اور علم قافیہ آتے ہیں کسی کا کلام مدون کرنا ہو تو عروض کی واقفیت بطور خاص ضروری

ہے۔“

مطمئن المزاج: (Satisfied) کھوجکار نوں مطمئن المزاج ہونا چاہیدا اے تاں ای اوہ سکون نال ذہن نوں کم ول لگا سکدا اے۔ ذہنی تے قلبی

سکون اک کھوجکار لئی جوہر کامل اے۔

شعری اصطلاحواں دا جانوں: (Aware from Poetic Terminologies) اک کھوجکار نوں شعری اصطلاحواں توں مکمل جانوں

ہونا چاہیدا اے کیوں جے ادب وچ ہر تھاں کھوج لئی شعراں نال واہ پیندا رہندا اے۔

نقادانہ صلاحیت: (Critical Ability) اک کھوجکار وچ نقادانہ صلاحیت دا ہونا ات ضروری اے۔ ایہد امتقصد ہرگز ایہہ نہیں کہ کھوجکار کھوج چھڈ کے تنقید ول ٹر پوے۔ بلکہ ایہد امتقصد ایہہ وے کہ کھوج کار اپنی کھوج اُتے نقادانہ نظر رکھے تا کہ اوہ کھوجکار دی راہ مستقیم توں بھٹک نہ سکے۔ وسیع مطالعہ دے نال نال کھوجکار وچ کسے حد تک نقادانہ محقق دیاں صفتاں وی موجود ہونا چاہیدیاں نیں۔ عبدالحمید خاں عباسی آکھدے نیں:

’’محقق، تحقیقی رجحان کے ساتھ ساتھ تنقیدی شعور بھی رکھتا ہو۔ تحقیقی عمل میں جہاں بھی تنقید کی ضرورت پڑے تو جانبدارانہ تنقید کرے اور خوبیوں اور خامیوں دونوں کو سامنے لے آئے۔‘‘